

УДК 94:631.11](477.4)"1861/1900"

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12\(30\)-1548-1565](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12(30)-1548-1565)

Лазуренко Валентин Миколайович доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії та права, Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, тел.: (067) 358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1861 – 1900)

Анотація. У статті розкрито специфіку перебігу аграрних трансформацій в українському селі в пореформений період за матеріалами сучасних історико- регіональних студій краєзнавців Черкащини. З історіографічної точки зору показано внесок дослідників у розкриття особливостей селянського землекористування в пореформений період у населених пунктах в адміністративно-територіальних межах сучасної Черкаської області як складової земель Середнього Подніпров'я.

Використано порівняльно-історичний, аналітичний і описовий методи. Досліджувані фрагменти праць регіональних авторів піддано контекстуальному аналізу, а зіставлення отриманих результатів наукового пошуку дало змогу краще зрозуміти регіональну специфіку землекористування у Наддніпрянщині протягом перших чотирьох десятиліть пореформеного періоду. Вона обумовлена впливом низки історичних, соціально-політичних та економіко-географічних чинників. Показано динаміку і специфіку станової, майнової та етнонаціональної картини щодо землевласників на теренах Черкащини в пореформений період з урахуванням козацької минувшини та ополчення. Детально розставлені акценти на причинах і характері соціально-економічних протиріч у ході становлення земельних ринкових відносин.

Розлога фактологічна і статистична інформація, що її містять цитовані фрагменти, базується на архівних даних, тому вона об'єктивує і доповнює історичне трактування подій того часу у вибраних локаціях Середнього Подніпров'я. Це дає змогу розширити джерельну базу дослідження проблем і наслідків реалізації земельної реформи 1861 р., яка заклала підвалини ринкових соціально-економічних трансформацій в українському селі.

Констатується, що завдяки реформуванню аграрного сектору селяни отримали потенційно кращі можливості для господарювання, а регіон через

первісну ринкову трансформацію товарно-грошових відносин здобув потужний імпульс для свого аграрно-промислового розвитку. Проте власне процеси трансформування після скасування кріпацтва відбувалися з домінуванням економічного інтересу землевласників, які намагалися звільнити селян із меншими наділами, взявши викуп; перетворити селян на наймитів із наділами; виділити для селян гірші ґрунти, прив'язати їх до поміщика через оренду землі тощо. Посилювалась майнова диференціація і невдоволення селянства; наводяться факти несправедливого перерозподілу власності, економічного примусу, насильницьких дій і протидії ходу аграрної реформи на селі. В той же час відзначено приклади успішного землекористування з використанням новітніх аграрних технологій того періоду.

Ключові слова: видання, десятина, земля, краєзнавець, кредит, Наддніпрянщина, поміщик, пореформене село, реформа, селяни, селянство.

Lazurenko Valentyn Mykolayovych Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor at the Department of History and Law, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, tel: (067) 358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

PEASANT LAND USE OF NADDNIPRYANSHCHYNA (DNIPRO REGION): THE POST-REFORM PERIOD (1861 – 1900)

Abstract. The article reveals the specifics of the course of agrarian transformations in the Ukrainian village in the post-reform period based on the materials of modern historical and regional studies by local historians of Cherkasy region. From a historiographical point of view, the contribution of researchers to the disclosure of the features of peasant land use in the post-reform period in settlements within administrative-territorial boundaries of the modern Cherkasy region as a component of the lands of Middle Dnipro region is shown.

Comparative-historical, analytical and descriptive methods have been used. The studied fragments of the works of regional authors are subjected to contextual analysis, and the comparison of the obtained results of scientific research makes it possible to better understand the regional specificity of land use in Dnipro region during the first four decades of the post-reform period. It is caused by the influence of a number of historical, socio-political and economic-geographical factors. The dynamics and specificity of the class, property and ethno-national picture of landowners in the territories of Cherkasy region in the post-reform period are shown, taking into account the Cossack past and polonization. The reasons and nature of socio-economic contradictions in the course of the formation of land market relations are emphasized in detail.

The extensive factual and statistical information contained in the cited fragments is based on archival data, therefore it objectifies and complements the historical interpretation of the events of that time in selected locations of the Middle Dnipro region. This makes it possible to expand the source base for research into the problems and consequences of the implementation of the land reform of 1861, which laid the foundations for market socio-economic transformations in the Ukrainian village.

It is stated that thanks to the reform of the agrarian sector, peasants received potentially better opportunities for business, and the region – due to the initial market transformation of commodity-money relations - gained a powerful impetus for its agrarian and industrial development. However, actual transformation processes after the abolition of serfdom took place with the dominance of agrarian and economic interests of landowners, who tried to free peasants with smaller allotments by taking a ransom; turn peasants into hired workers with allotments; allocate worse soils for the peasants, tie them to the landlord through land lease, etc. Property differentiation and discontent among the peasantry increased; the facts of unfair redistribution of property, economic coercion, violent actions and opposition to the course of agrarian reform in the village are given. At the same time, examples of successful land use using the latest agricultural technologies of that period are noted.

Keywords: publication, tithe, land, local historian, credit, Naddnipyrianshchyna (Dnipro region), landowner, post-reform village, reform, peasants, peasantry.

Постановка проблеми. В останні десятиліття серед українських дослідників помітно зріс інтерес до сучасного осмислення та висвітлення по-новому важливих епох в історії українського селянства. Тому вбачаємо цілком закономірним поглянути на ті складні і неоднозначні трансформації аграрних відносин в українському селі, що склались після реформи 1861 року, крізь призму аналізу регіональних особливостей, які висвітлюються у працях краєзнавців Черкащини. У цьому контексті вважаємо актуальним поглянути на зміст і регіональні особливості селянського землекористування та взаємовідносин в українському селі Середнього Подніпров'я пореформеного періоду, під яким розуміємо часовий проміжок у чотири десятиліття після реформи 1861 р., за якою було скасовано кріпосне право та розпочалися ринкові аграрні трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роки незалежності України вийшли друком численні історико-краєзнавчі видання, де широко представлено історію міст і сіл, залучено розлогі масиви архівних документів і свідчення очевидців. Проте в новітній історіографії висвітлення

тематики аграрних трансформацій в українському селі у пореформений період у працях краєзнавців Черкащини ще не стало предметом окремого дослідження. Зазначена проблематика у всеукраїнському науково-академічному вимірі з точки зору сучасного осмислення знайшла стисле і ґрунтовне відображення у першому томі нарисів “Історії українського селянства” [1]. У статті “Селянське землекористування у пореформений період” авторства О. Крижанівської, вміщеній у зазначених нарисах, зокрема зазначається, що реформи 60-х рр. XIX ст., передусім скасування кріпосного права, істотно прискорили ринкову еволюцію аграрних відносин. Науковиця також зазначає, що “на відміну від країн Західної Європи, де ліквідація феодально-кріпосницької системи відбувалась у процесі буржуазних революцій, аграрна реформа ініціювалась «згори», дворянською державою” [2, с. 363].

Мета статті: розкрити регіональні особливості селянського землекористування в українському селі Середнього Подніпров’я у пореформений період (1861 – 1900) за матеріалами студій краєзнавців Черкащини.

Виклад основного матеріалу. Перед тим як перейти до висвітлення безпосередньо мети нашої статті, наведемо нижче прямим цитуванням зі статті згаданої вище О. Крижанівської ще кілька фраз, які ємно і науково достовірно характеризують, що ж саме відбувалось у загальноукраїнському вимірі в земельних відносинах в українському селі у пореформений період. Це дасть можливість краще зрозуміти черкаську регіональну специфіку землекористування пореформеного періоду.

“Після 1861 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покупців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів у середньому на 28 %. 344 тисячі селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на ревізьку душу; близько 1,6 млн осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми – 5 десятин на ревізьку душу. На Лівобережній Україні, та на Правобережжі, існувала градація наділів, які поділялися на піші та тяглові, а також четвертні (дарчі). Розмір останніх сягав 0,1 – 0,5 десятини на ревізьку душу й 0,25 – 0,5 – на наявну душу. На півдні України, де земельний голод не був таким відчутним, 22,3 % тим селянським дворам, що мали на ревізьку душу менше 5 десятин землі, належало лише 6,9 % надільної землі (хоч їх питома вага дорівнювала 22%); двори з наділом понад 10 десятин володіли 59 % надільної землі (їх частка в селянських господарствах становила 30 %).

Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалося малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства

України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. ревільських душ, тобто 87 % цієї групи селянства. Взагалі без наділів залишилося 244 тис. душ (9 %). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. ревільських душ. На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі, становили 21 %, а в степових губерніях – 44 %. На Правобережжі лише 20 % господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи, спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14 % селян не мали польової землі і обходилися лише городами” [2, с. 363].

Побіжно зауважимо, що Черкаська область розташована у центральній частині України, в басейні середньої течії Дніпра. Межує на півночі з Київською, на сході – з Полтавською, на півдні – з Кіровоградською і на заході – з Вінницькою областями [3]. Утворена 7 січня 1954 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР. До її складу увійшли три міста обласного підпорядкування – Черкаси, Сміла, Умань і 30 районів Вінницької, Київської, Кіровоградської та Полтавської областей [4]. Це землі Наддніпрянщини (Середнього Подніпров’я) – історично-географічної частини України, яка включає центральні і північні області України з центром в м. Київ [5]. У Російській імперії це був один із найрозвиненіших регіонів. У досліджуваній період Подніпров’я підпадало під дію кількох місцевих положень, які регламентували хід проведення аграрної реформи. Зокрема на теренах сучасної Черкащини на правобережжі краю діяло «Окреме місцеве положення», а на лівобережжі – «Малоросійське місцеве положення». Окрім того, діяв т. зв. Полтавський проект [6].

Розглянемо нижче доробок краєзнавців Черкащини з історії населених пунктів регіону з акцентуванням на тогочасних аграрних трансформаціях в частині висвітлення особливостей селянського землекористування у пореформений період. Дослідницький інтерес становить фактологічний матеріал з його аналізом, що його регіональні дослідники подають у своїх роботах.

Інформацію про те, що в результаті реформи 1861 р. пересічні земельні наділи на Черкащині стали ще меншими, черпаємо із книги краєзнавця В. Мельниченка “Моя Черкащина” [7, с. 145-146]. На правобережній частині краю після здійснення реформи 1861 р. такі наділи становили 1,9 десятин на ревільську душу, а в лівобережній частині – 1,8 десятин. Автор, відомий науковець, відзначає, що неефективність заходів аграрної реформи підтверджують її наслідки у повітах регіону: “Реформа 1861 року по суті нічого не дала жителям Корсуня. Усі найродючіші землі – 21940 десятин, залишилися у князя Лопухіна, а кріпакам відійшли мізерні

найгірші наділи, за які треба було платити щорічно по 14 крб. 85 коп. з кожного двору... У Вільшаній на 1220 ревільких душ було виділено лише 2690 десятин землі, а місцевий поміщик при цьому отримав 2754 десятин.” [7, с. 145-146].

Науковець звертає увагу на роль уставних грамот, які було запроваджено після скасування кріпацтва, і у яких фіксувалися повинності селян та кількість виділеної їм у користування землі. Такі уставні грамоти визначали відносини між селянами і поміщиками, та часто за змістом перерозподілу земель були неприйнятні для селян, бо супроводжувалися численними так званими “відрізками” селянських земель на користь поміщиків: так, у селян Золотоніського повіту було відрізано 18 % землі. “Колишні поміщицькі селяни отримали по 1,8 десятини, а колишні державні – по 3 десятини на ревільку душу. Викупна ціна наділеної землі перевищувала ринкову в 2,1 рази”, – наведені В. М. Мельниченко факти свідчать про причини подальшої пореформеної майнової диференціації селян, які стали власниками землі” [7, с. 145-146].

Ми погоджуємось із думкою науковця, що в цілому реформування аграрних відносин відкрило перед тепер уже вільними селянами краю широкі можливості для більш активної господарської діяльності. “Тепер селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не лише сільським господарством, а й торгівлею, відкривати власну справу. Формувалися умови для перетворення робочої сили у товар і утвердження капіталістичного товарного виробництва” [7, с. 145-146].

Про те, як у пореформені часи жилося селянам на лівобережжі краю, на прикладі історії села Деньги нині Золотоніського району Черкаської області, черпаємо із книги краєзнавців Г. Голиша, А. Воропая, Л. Лисиці [8]. Автори, з посиланнями на архівні джерела, зазначають, що на скасування кріпосного права в лютому 1861 р. змусили царат піти “очевидна віджилисть старої системи господарювання, яку переконливо продемонстрували й наслідки Кримської війни”, а також наростання гостроти соціальних конфліктів. Вони зауважують, що хоча й реформа принесла залежним селянам особисту свободу і з часом перетворила колишніх кріпаків на власників своєї землі, проте матеріальне становище цієї соціальної категорії все ж залишалося важким через малоземелля, а то і безземелля. Так, середній наділ на ревільку душу у Золотоніському повіті становив 2,5 дес., а п’ята частина селянських господарств узагалі не мали орної землі [8, с. 66-67]. Автори резюмують, що завдяки реформуванню аграрного сектору селяни отримали кращі можливості для господарювання, а товарно-грошові відносини – потужний імпульс для свого розвитку.

Динаміку перерозподілу земель ілюструють наступні наведені у книзі факти. Підприємливі деньгівчани, особливо козацького походження, скуповували землі в розорених селян, а також деяких поміщиків, господарства яких не вписувалися в новий господарський механізм. Наприклад, заможний селянин Іван Степанович Савченко купив землю та обійстя у дрібного поміщика Балана, котрий розорився через безпутний спосіб життя. Як засвідчують результати обстеження земельних володінь с. Деньги та хутора Гончарівка, яке в середині 1880-х років проводив золотоніський землемір В. С. Кандиба, тамтешні селяни й козаки мали загалом 1129 дес. землі (в т. ч. 866 дес. придатної). Значні земельні масиви були у власності золотоніського купця Лейби Єлисаветградського (мав у Деньгах 348 дес. землі), а також дворян Василя і Якова Демченків (139 дес.). До речі, вартість землі тоді зросла наполовину й сягнула 108 руб. за десятину [8, с. 66-67].

Зустрічаємо тут і пояснення трудової міграції, яка мала місце у пореформений період: частина малоземельних сільських мешканців змушена була стати заробітчанами на шахтах Донбасу чи в економіях Таврії [8, с. 68].

Специфічні особливості мало землекористування у пореформений період у козацьких селах Крутьки, Лихоліти та Мельники, що на Чорнобаївщині. Про це, з посиланнями на потужну архівну базу, подає у виданні [9] краєзнавиця М. Приліпко. Вона зазначає, що реформа 1861 р. змінила становище не лише кріпаків, які стали тимчасовозобов'язаними, а пізніше – селянами-власниками, а й козаків, “які могли за кредити банку придбати нові угіддя. У Крутьках, за відомостями Полтавської казенної палати 1866 року, було 88 тимчасовозобов'язаних селян (тоді їхнє товариство належало до Богущеслобідської волості (утворена в період реформ). Викупні платежі за землею разом з відсотками селяни 2 селянських товариств сплачували ще й у 1905 році. Разом із земським податком це становило 96 крб 25 коп. Крутьківське товариство козаків мало сплатити того року 1611 крб 43 коп.” [9, с. 98].

У селі Лихоліти, як зазначає М. Приліпко, “реформа 1861 р. допожвавила господарське життя. Земля згідно з уставними грамотами передавалася селянам з виплатою за неї протягом 49 років. В урочищі неподалік села створилися: Орлаське товариство тимчасовозобов'язаних селян (47 осіб), Орлаське (спочатку Лихолітське) – 12 осіб казенних селян та Лихолітське товариства козаків. Ці товариства ще і у 1905 році вносили в казну плату за землею, яка сплачувалася разом з відсотками за кредит та земськими зборами. У 1905 р. товариство козаків мало сплатити 1409 крб 8 коп.” [9, с. 237].

У пореформенний період село Мельники жило новими і старими проблемами. “Новими – як згідно уставної грамоти одержати той клаптик землі, що після реформи 1861 року вимежований там, далеко від села, в полі, а старими – як жити далі, як прогосудувати сім’ю, де взяти кошти, щоб оплатити жадану волю і землю. Дали “розстрочку” на 49 років... тож доведеться оплатити і дітям, і внукам. Платили 53 особи казенних селян 1883 році мали сплатити 344 крб за оренду 137 дес. “неудобной земли”. Козаки Мельниківської волості (2905 чол.) мали сплатити в листопаді – грудні 1866 року 352 крб лише процентної ставки за взятий кредит. У 1889 році в Мельниках існувало 3 товариства селян-власників: кол. поміщиці Дубровіної, нащадків поміщика Петра Олексійовича Кононовича, поміщиків Требинських. Лише окремі селяни повністю викупили наділи до 1905 року. Решта ще і у 1905 році мала сплатити 218 крб 28 коп., казенні селяни – 191 крб 26 коп., Мельниківське товариство козаків – 3076 крб 50 коп.” [9, с. 452].

Про особливості землекористування у пореформений період на Драбівщині і Золотоніщині (у складі Полтавської губернії) ґрунтовно і фахово написано у книзі В. Козоріза [10]. Краєзнавець, опрацювавши великий масив першоджерел, зазначає наступне.

“Фактично під час реформи тимчасово зобов’язані селяни князя Барятинського викупили всю землю, яка й раніше була в їхньому надільному користуванні, і середня забезпеченість землею практично не змінилась. Але ми знаємо, що не всі селяни скористалися своїм правом на викуп землі, бо тільки по Драбову відмовилися отримувати землю близько 60 осіб. Серед них згадуються Омелян Телепа, Михайло Потапенко, Петро Соломаха, Тихон Сакун, Микита Балюра та інші” [10, с.126]. Моделюючи психологію такої поведінки селян, серед можливих мотивів автор відзначає або зневіру в реформі, або що “вони не захотіли зв’язувати себе фінансовими зобов’язаннями перед поміщиком та громадою. А, можливо, свою роль тут зіграли чутки, які посилено мусувалися в селянських масах, що незабаром землю роздаватимуть безкоштовно, без викупу” [10, с.126]. Він робить припущення, що земля, яка раніше була в надільному користуванні таких селян, була викуплена іншими, тож це не вплинуло на загальний баланс селянського землекористування. “Як би там не було, – зазначає В. Козоріз, – а в результаті реформи значна частина селян нашого краю отримала довгоочікувану особисту волю, яка вивела їх з кріпацтва й дала можливість самостійно господарювати на своїй землі. Загалом лише селяни п’яти поселень, що належали князю А. Барятинському, викупили в нього понад 7 тисяч десятин землі. При цьому загальна сума викупних платежів по них склала понад 246 тис. крб, а середня вартість однієї десятини викупленої землі – 36,7 крб ”[10, с. 126].

Щодо динаміки реформи цей автор зазначає, що “станом на 1869 р. більшість драбівських селян вже вважалися селянами-власниками, на відміну від мешканців Дуніовки, які все ще залишалися в статусі тимчасово зобов’язаних селян. А з 1 січня 1883 р. за царським наказом всі селяни припинили обов’язкові стосунки з поміщиками й перейшли в розряд власників” [10, с. 126].

На підставі статистичних даних щодо тогочасної вартості землі В. Козоріз робить висновок, що в результаті селянської реформи жителі Драбівського краю отримали не просто землю, а значний капітал, ринкова вартість якого постійно зростала. Адже “з 1881 по 1885 рік вартість польової землі в Золотоніському повіті зросла на 134,8 %, а в степовому районі, до якого відносився Драбів та навколишні села, – аж на 157 %. За даними губернського перепису, у 1885 році середня вартість однієї десятини польової землі в степовому районі Золотоніського повіту складала 108 крб, а її дохідність оцінювалась у 7,94 крб. за десятину. За цей час зросла і вартість присадибної землі та сінокісних угідь. Причому, після повного викупу поміщицької землі, селяни стали її повноцінними господарями і в разі чого могли вигідно продати чи обміняти свої земельні наділи. Наприклад, лише протягом 1881–1885 років по степовому району Золотоніського повіту (до нього входило 8 волостей) було зафіксовано 32 випадки купівлі-продажу присадибної землі і 88 випадків – польової. При цьому середня вартість присадибної землі склала 186 крб, а польової – 108 крб за десятину” [10, с. 127].

До речі, В. Мельниченко теж робить висновок, що після реформи 1861 р. активізувалося надходження землі у ринковий обіг. “Поміщики, які не скористалися наданою можливістю модернізувати своє господарство, рано чи пізно опинялися перед необхідністю продавати землю. Покупці – головним чином підприємці, поміщики і навіть заможні селяни, створювали на цій землі господарства з виробництва товарної продукції на внутрішній або зарубіжний ринок [7, с. 146-147].

Проте краєзнавці Черкащини засвідчують, що попри очевидні зрушення в земельних відносинах реформа не принесла селянам полегшення, зокрема на лівобережжі краю: “адже в них було відрізано 18 % землі, а середній наділ на ревізку душу (особу чоловічої статі) становив у повіті лише 2,5 дес. 1/5 селянських господарств не мали орної землі. Поміщикам належало 35,5 % ґрунтів, а кільком десяткам тисяч селянських родин – лише 43,6 %.” [11, с. 24-25].

Дослідники Г. Голиш, Л. Голиш, М. Пономаренко відзначають, що завдяки реформуванню аграрного сектору “селяни отримали кращі можливості для господарювання, а товарно-грошові відносини – потужний

імпульс для свого розвитку”. Вони наводять таку статистику на підтвердження свого висновку: “У пореформенний період у Гельмязеві та інших селах цієї волості працювали 2 млини з паровими двигунами, 34 вітряки, 7 олійниць, 6 кузень, 250 ткачів, 46 кравців та ін. Далеко за межами краю був відомий маєток Ф. Мерінга “Великой Коврай” площею 2200 дес.; де застосовувалася 18-пільна система і був кінний завод” [11, с. 24-25].

Професор В. Мельниченко також відзначає зростаючий рівень аграрних технологій та технічного оснащення поміщицьких економій у контексті аграрно-промислової спеціалізації Черкаського краю: “На Черкащині у технічному відношенні особливо виділялися великі економії із значними плантаціями цукрових буряків та польові господарства цукрових заводів. Ці господарства мали оборотні капітали, інвентар і використовували працю великої кількості найманих сільськогосподарських робітників. У таких господарствах, як Смілянська, Шполянська, Таганчанська та Городищенська економії, застосовувалися 4–7-пільні, а то й 8–12-пільні сівозміни. На оранці використовувалися 146 металевих плугів поліпшених систем, культиватори, дискові борони тощо. Прикладом раціонального ведення землеробства у пореформений період може слугувати Смілянська економія графа Бобринського, де було запроваджено 16-пільну систему обробітку землі, штучне угноєння, працювали кінні та парові плуги, розпашники, котки, шлейфери та інша техніка. В економії працювало понад 1 тис. найманих робітників. Оборотний капітал господарства становив 435 тис. крб” [7, с. 146-147].

Звернімося до Правобережжя України – до родючих земель Середнього Подніпров’я у складі нинішньої Черкаської області. Про те, як маніфест Олександра II про скасування кріпосного права вплинув на землекористування селян Кам’янщини, черпаємо зі статті краєзнавиці М. Шкаліберди [12], яка зазначає, що під час проведення реформи “на території нашої місцевості, як і скрізь, краща і більша частина земель залишилась, звичайно, в руках поміщиків. В положенні про реформу були встановлені найвищі і найнижчі розміри селянських наділів. Середній наділ кам’янських селян на душу населення становив 1,90 десятини з щорічною виплатою викупних платежів в 2 крб 41 копійку за десятину. Ціни викупу коливались в залежності від якості ґрунту. Найвища викупна ціна на території нашого району була в селі Завадівці – 2 крб. 77 коп. І найнижча в селі Куликівці – 1 грн. 50 коп. Реформа принесла селянам Кам’янки мізерні наділи, які не могли забезпечити їх життя. Сам власник Кам’янки мав у своєму розпорядженні 5428 десятин землі, а 755 селянських господарств володіли всього лише 1827 десятинами. Або інакше кажучи 74,2 % всієї орної землі після реформи належало поміщикам, селянам – 24,5 % і церкві – 22 %” [12, с. 36].

А ось якою була регіональна специфіка земельної реформи на Чигиринщині (тодішня Київська губернія). Нами проаналізовано історію майже кожного села Чигиринщини [13]. Перед реформою 1861 р. селянство Чигиринщини поділялося на селян поміщицьких і казенних. Його розшарування виявлялося тут особливо яскраво. Так, відсоток селян, що мали злиденні земельні наділи, був тут вищий, ніж у середньому по губернії. Багато з них не мало реманенту. З обстежених 4303 дворів (4618 господарств) повіту 71,2 % були безкінними. Класифікацію земель комісії провели неправильно: вони показали придатними для обробітку піски, болота, пасовиська, які не обкладалися платежами при попередніх люстраціях. Це дозволило підвищити плату за ґрунти від 20 до 60 %. Селяни Чигиринщини виступили проти грабіжницького характеру реформи. Вони рішуче вимагали переділу поміщицької та державної землі, збільшення розмірів наділу до 5 десятин на ревізку душу [13, с. 137]. Наприклад, у с. Боровиця, під час ліквідації кріпосного права царським указом від 16-го серпня 1863 року державних селян було переведено до розряду селян-власників. Їх примусили за 49 років викупити свої наділи. В ході переобліку та межування земель кріпосники вдалися до нарахувань, які наочно перевищували справжню ціну наділів. Селян присилювали викупувати піски, болота, пасовиська. Навіть голова Черкасько-Чигиринського з'їзду мирових посередників доповідав київському генерал-губернаторові, що через неправильну класифікацію земель платежі підвищилися від 20 до 60 %. Серед сіл, де підвищення платежів було особливо великим, він назвав і Боровицю. Шахрайські махінації панства викликали обурення селян. У 1875 р. вони відмовилися платити будь-які державні податки і зажадали загального переділу землі з розрахунку 5 десятин на душу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. внаслідок розорення бідноти кращі землі опинилися в руках багатіїв [13, с. 138].

А у селі Медведівка на цій же Чигиринщині, після скасування кріпацтва селяни не тільки не одержали жаданої землі, а й втратили ту, на якій господарювали. Найродючіші ділянки були відібрані поміщиком, згодом їх скупив цукрозаводчик Терещенко. Селяни Медведівки, як і в інших селах Чигиринського повіту, продовжували боротьбу за землю, за негайне і повне визволення від поміщицької залежності. Для придушення заворушень київський генерал-губернатор змушений був 1861 р. надіслати до Чигиринського повіту каральний загін, що мав 200 солдатів [13, с. 139-140].

Скасування кріпацтва не принесло полегшення від поміщицького визиску селян і жителям села Мельники, що на Чигиринщині. За поміщиком залишалося 5897 десятин кращої землі, а селянам – на умовах важкого викупу – цар передав 992 десятини угідь, з них 207 десятин були майже

непридатні до використання. Понад 40 років мешканці села мали виплачувати 22 922 крб викупу. Безземелля та злидні гнали їх у Крим і Таврію на заробітки, і часто вони звідти не поверталися [13, с. 140].

Найбільш проблемним для Чигиринщини виявився процес складання люстраційних актів. Про це, на прикладі історії села Боровиця, подає у своїй книзі дослідник регіональної історії О. Солодар [14]. “Коли на початку 1870 р. у селах Чигиринського повіту почалися люстраційні роботи, селяни почали вимагати переділу землі по 5 десятин на душу. У відповідь 28 травня 1870 р. було видано указ, який дозволяв перевести селян Чигиринщини на общинне землекористування без збільшення земельних наділів. Як наслідок, виник розкол у селі на заможних селян, які погоджувалися на підписання люстраційних актів, за що їх називали “актовиками”, та бідніших – “душовиків”. Бідні селяни схилилися на перехід на общинне землеволодіння, оскільки плекали надію змінити порядок розверстки грошових повинностей. Згідно з існуючою практикою, ділянкове землеволодіння не співпало з розкладкою податків, отож і виходило, що навіть безземельний селянин, що мав у родині чотири душі, мав сплатити податкових зборів близько 20 крб, що дорівнювало місцевій річній платі найманого робітника; якщо ж до того у селянина були малолітні діти, то становище його родини ставало вкрай важким” [14, с. 65-66].

На Корсунщині, як зазначає історик і краєзнавець С. Степенькін [15], “...після скасування кріпацтва 1861 р., серед селян посилилась майнова диференціація. Вони розпалися на соціальні групи: куркулів (сільських багатіїв), середняків (заможних селян) і бідноту. На селі більшість складали середняки, які мали мало землі. У бідняків землі майже не було. Куркулі і середняки створювали свої малі підприємства і нагромаджували значні капітали” [15, с. 189].

Далі наведемо цікаві історичні дані про стан селянського землекористування в пореформенний період на місцях колишніх селянських військових поселень на правобережжі краю. У написаній нещодавно історії села Папужинці, що на Тальнівщині [16], її автор, краєзнавиця К. Шумейко, подає, на основі аналізу архівних даних, історію села, у тому числі – й у пореформений період. “Зважаючи на те, що Папужинці ще донедавна були військовим поселенням, то великих землевласників вони не мали. І селяни, отримавши свободу, сподівалися, що їх наділять землею. Розподіл відбувався так: частину землі віддали церкві, частину відводили для вигону худоби, цвинтаря тощо. Решту ділили між господарствами пропорційно від кількості душ у родині. Через кожні 10 – 15 років ті наділи переглядали і змінювали відповідно до зміни кількості членів родини. Тож спритніші роди почали збагачуватися за рахунок збільшення площі своєї землі. Це

були родини Мельників, Клейманів, Масненків, Ратушних. Згодом у приватну власність одному з них перейшов уже згадуваний водяний млин на Гірському Тікичі. У 1872 році його викупив у довічне володіння селянин П. Мельник” [16, с. 63-64].

На прикладі села Паланка Уманського району краєзнавець Л. Панченко [17], проаналізувавши великий масив джерельної бази, зазначає наступне. “Після ліквідації військового поселення в 1860 р. в селі не було великого землеволодіння і, відповідно, землевласника, а тому майже всю землю поділили між селянами. Так на одну селянську сім’ю припадало в середньому 2 – 4 десятини землі, але, в той же час, десятки родин мали менше однієї десятини. Серед них були Смирнов Т. О. (мав 0,5 дес.), Максименко А. І. (1 дес.) та інші. Але й були заможні селяни: Трохим Руденко, Матвій Іщенко мали 12-14 десятин. Більшість дворів (15 %) були безкінними, 25 % не мали сільськогосподарського інвентарю. Селяни, які не мали землі, змушені були працювати на уманських підприємствах” [17, с. 40]. Тобто, маємо інформацію про вплив робочої сили із села в місто у пореформені часи, що свідчить про промисловий розвиток Черкаського краю.

Дослідник В. Чос [18, с. 668], із посиланнями на архівні джерела, наводить приклади того, як саме ошукане селянство виступало проти фактичного пограбування поміщиками. “Після скасування кріпацтва в 1861 році селяни отримали в подвірне користування на одного платника податків (ревізьку душу) 3 десятини землі, або 84,36 дес. на 23 845 чоловіків населення Городища і Млієва. Поміщикам залишилось понад 40 тис. десятин. Ошукане селянство всіляко заперечувало проти такого пограбування. 1882 року штабс-офіцер корпусу жандармів у Городищі повідомляв губернатора: “всі селяни княгині Воронцової рішуче відмовляються від будь-яких умов підписання уставних грамот”. Поміщиця викликала дві роти Олександрівського та 3-го батальйону Кременчуцького піхотних полків і шляхом екзекуції примусила селян скоритися. Проте боротьба не припинялася. Про це свідчать потрави посівів, що належали поміщиці Балашовій. Остання, володіючи 9 тис. десятин, одержувала від оренди землі близько 20 тис. карбованців на рік, а селянам платила за поденщину: чоловікам – по 25 – 30 копійок, жінкам – 15 – 20 копійок. Дітей наймали збирати на бурякових плантаціях жуків, хробаків, зрізувати бур’ян [18, с. 668].

У написаній краєзнавцем В. Шевчуком історії Шполянського краю [19] черпаємо наступне. “Особливістю земельної реформи на Черкащині, як і на всій Правобережній Україні, були дещо вигідніші її умови для селян. Це було спричинено повстанням у Польщі з метою відокремлення від

Російської імперії, в якому взяли участь деякі поміщики-поляки, що проживали в Україні. З метою їх покарання розмір викупних платежів селян за землю зменшувався на 20 %, а уставні грамоти, які укладаються між поміщиками і селянами щодо розподілу земель, тепер зразу перетворювались на викупні акти. А так званих відрізків земель на користь поміщиків в нашому краї зовсім не було. У результаті цього у володіння селян перейшла дещо більша кількість поміщицької землі. Так, наприклад, у володіння селян Шполи перейшла приблизно третина всіх колишніх поміщицьких земель. Проте, в цілому, кількість отриманої селянами землі була не дуже великою і коливалась від 3 – 5 десятин на двір. Так, селяни Шполи отримали на один двір по 4 десятини сажнів корінного наділу, за який треба було сплатити викуп сріблом або відробити у поміщика 90 днів, у тому числі 54 влітку і 36 взимку. А селяни Матусова отримали в середньому по 3 десятини, за які мусили сплатити поміщику генерал-лейтенанту Івану Олексійовичу Орлову більше 133000 рублів сріблом” [19, с. 65-66].

Про те, що відбувалось на Монастирищині у пореформений період, черпаємо із книги краєзнавця І. Волошенка [20]. Наприклад, подаючи історію одного із сильних на той час в економічному відношенні поселень – містечка Цибулів (розташоване неподалік Монастирища), дослідник констатує, що “з 19 лютого 1861 р. після опублікування царського Маніфесту цибулівці стали політично і в правовому відношенні незалежними від Рогозинських, перестали бути їх власністю. В тому ж році розпочалася земельна реформа з тим, щоб селяни стали також економічно незалежними від поміщиці. У нашому повіті на кожну ревізку душу нарізали по 2,07 десятини ціною по 2 крб 10 коп. золотом за кожну десятину. Нарізали і тут 636 чоловікам 1316 десятин (636 x 2,07 дес.), що коштувало 2721 крб золотом. Як і скрізь, за ці землі поміщиці 80 % вартості землі заплатила державна казна (у селян грошей не було). За решту (20 % вартості) Рогозинська вирішувала сама, як бути кожному двору: чи сплатити грошми, чи відробити у її економіях. Селяни Цибулева не погодилися з цим, не підписували Уставну грамоту, вимагали повернути їм відрізки 1848 і цього, 1861 року. А їх, як побачимо, виявиться аж 502 десятини”. Така непокора селян відбувалася у багатьох селах, що в подальшому спричинило відповідну реакцію царату, що й відбито в Уставній грамоті цього села, яка знаходиться у місцевому музеї [20, с. 38].

Висновки. Отже, аналізуючи краєзнавчий доробок сучасних дослідників Черкащини, доходимо наступних обґрунтованих висновків про регіональну специфіку пореформеного землекористування на теренах Середнього Подніпров’я – зокрема у Черкаському краї, що історично успадкував землі як Лівобережної, так і Правобережної України.

В аналізованих нами працях – у регіональних виданнях, присвячених історії населених пунктів Черкаської області, – дослідники не оминули тему земельної реформи 1861 р. і пореформеного устрою краю. Адже зазначені процеси суттєво вплинули на селянське господарювання в Україні та історію населених пунктів у контексті формування нових суспільно-економічних відносин. Висвітлено регіональну специфіку втілення реформи у життя і її наслідки протягом перших чотирьох десятиліть пореформеного періоду. Вона обумовлена впливом низки економіко-географічних, історичних та соціально-політичних чинників.

Автори, з посиланнями на архівні джерела, аналізують причини і наслідки соціально-економічних протиріч в ході аграрних трансформацій наводять численні факти, коли трансформаційні процеси супроводжувалися утисками селянства. З одного боку, ці процеси розглядаються як позитивні для селян з огляду на радикальну зміну їхнього соціального статусу: довгоочікувана воля дала можливість колишнім кріпакам самостійно господарювати на своїй землі і входити у ринкові земельні відносини. А з іншого боку, скасування кріпацтва не принесло селянам у своїй масі значного полегшення їхнього економічного становища і не позбавило від поміщицького визиску. Посилилась майнова диференціація, наводяться факти економічного примусу і фіксація насильницьких дій під час несправедливого перерозподілу власності на селі. Засвідчено факти невдоволення селянства і протидію ходу реформи через інтереси поміщиків, які намагалися: звільнити селян із меншими наділами, взявши викуп; перетворити селян на наймитів із наділами; виділити для селян гірші ґрунти, прив'язати їх до поміщика через оренду землі тощо. У багатьох селах на теренах Середнього Подніпров'я спостерігалися прояви непокори селян через сваволю землевласників, по змісту уставних грамот між поміщиками і селянами щодо розподілу земель тощо.

Варто відзначити й те, що особливістю земельної реформи на Правобережній Україні були дещо вигідніші її умови для селян. Тому саме на Правобережжі частка селянських землеволодінь дещо зросла, хоча в цілому українське селянство після реформи у своїй масі залишалося малоземельним. Безземельні селяни і колишні мешканці військових поселень часто поповнювали робітничий ресурс місцевого агропромислового виробництва або мігрували на Донбас чи в Таврію.

Відзначено також політику царського уряду щодо придушення національно-визвольних рухів в тодішній Російській імперії, спрямовану зокрема на витіснення з пулу українських землевласників тих польських магнатів, які підтримували польське січневе 1863 року антиімперське повстання проти російського самодержавства, шляхом зменшення їхньої частки в землеволодіннях на Правобережжі України.

В цілому констатується, що завдяки реформуванню аграрного сектору селяни отримали потенційно кращі можливості для господарювання, а регіон – через ринкову трансформацію товарно-грошових відносин – здобув потужний імпульс та вектори для свого аграрного-промислового розвитку.

Досліджені розвідки краєзнавців Черкащини дають підстави стверджувати, що їх автори дотримувалися принципів науковості, історизму, об'єктивності та документальної достовірності. Події, які відбувались в селах Черкащини в пореформений період, висвітлено на підставі писемних джерел і архівних матеріалів. Проведене зіставлення матеріалів, викладених у краєзнавчих розвідках та документів, що містяться в Державних архівах України, дає змогу об'єктивно і всебічно висвітлити підняті нами проблемні питання. Порівняльний аналіз історико-краєзнавчих розвідок краєзнавців Черкащини щодо специфіки селянського землекористування на теренах правобережних і лівобережних земель у комплексі дає змогу повніше розкрити зміст і особливості становлення ринкових взаємовідносин власності у пореформеному селі у населених пунктах в адміністративно-територіальних межах сучасної Черкаської області як складової земель Середнього Подніпров'я.

Зазначене дало змогу розширити джерельну базу дослідження проблем і наслідків реалізації земельної реформи 1861 р., що заклала підвалини ринкових соціально-економічних трансформацій в українському селі.

Подальші розвідки в цьому напрямі варто спрямувати на детальне вивчення конкретних аспектів аграрних трансформацій в Україні за матеріалами сучасних регіональних студій краєзнавців Черкащини.

Література

1. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). К.: Наук. думка, 2006.
2. Крижанівська О. Селянське землекористування у пореформений період // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). К.: Наук. думка, 2006. Т.1. С. 363.
3. Черкаська область. Географічне положення [Електронний ресурс]. Сайт Черкаської ОДА. URL: <https://ck-oda.gov.ua/heohrafichne-polozhennya/>
4. Черкаська область. Історія [Електронний ресурс]. Сайт Черкаської ОДА. URL: <https://ck-oda.gov.ua/istoriya/>
5. Верменич Я. В. Наддніпрянська Україна, Наддніпрянина, Придніпров'я, Подніпров'я [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наук. думка, 2010. 728 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Naddniproian-schyna>
6. Реформи 60-70-х рр. в Наддніпрянській Україні [Електронний ресурс]. URL: <https://sites.google.com/site/svetickusnerova/istoria-ukraiени/modernizacia-ukraienskogo-suspilstva-u-drugij-polovini-hih-st/reformi-60-70-h-rr-v-naddniproanskij-ukraiени>

7. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності). Черкаси : “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2023. 372 с.
8. Голиш Г., Воропай А., Лисиця Л. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: історико-краєзнавчий нарис. Черкаси : “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2022. 328 с.
9. Приліпко М. В. Чорнобаївщина. Нариси історії населених пунктів (від найдавніших часів до сьогодення). Книга 2. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2014. 566 с.
10. Козоріз В. П. Драбів і Драбівщина. Нариси з історії рідного краю. Черкаси:, “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2019. 564 с.
11. Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси : “Вертикаль”, видавець Кандич С.Г., 2008. 572 с.
12. Шкаліберда М. Економічний розвиток Кам’янки XIX ст. // Місто на скелястих берегах Тясмину / Шамрай О.Г., Таран Г.М., Чупак Т.П., Пугач Т.П., Висоцька Л.Г., Бондаренко Л.О., Ветров О.В., Ляшко Ю.Ю., Мушта О.А., Єфремцева А.П., Джулай Т.В., Конарева Т.Д., Людний Ф.П., Могилка А.П., Морозова В.А., Туренко Л. І. та ін. Черкаси : “Вертикаль”, видавець Кандич С.Г., 2019. С. 35–38.
13. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): навч. посіб. Черкаси : Ваш Дім, 2004. 456 с.
14. Солодар О. Боровиця. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2023. 480 с.
15. Степенькін С. Ю. Соціальні процеси на Корсунщині // Малий енциклопедичний словник Корсунщини. Т. 2 (Л-Я). Корсунь-Шевченківський : АТ “Миронівська друкарня”, 2004. С. 189.
16. Шумейко К. В. Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Чернігів : ПАТ “ПВК “Десна”, 2023. 704 с.
17. Панченко Л. С. Рідне село (історико-краєзнавчий нарис). Умань, 2006. 348 с.
18. Чос В. Г. Городище – рідне місто. Черкаси : видавець Ю. Чабаненко, 2017. 368 с.
19. Шевчук В. В. Історія Шполянського краю. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. 184 с.
20. Волошенко І. І. Нариси з історії поселень Монастирищенського району Черкаської області. Монастирище : Монастирищенське комунальне виробничо-поліграфічне підприємство “Мрія”, 2003. 464 с.

References

1. NAS of Ukraine; Institute of History of Ukraine (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva [History of the Ukrainian peasantry]*. (Vol. 1-2) / V.A. Smolii (ed.). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
2. Kryzhanivska, O. (2006). Selianske zemlekorystuvannia u poreformenyi period [Peasant land use in the post-reform period] // *Istoriia ukrainskoho selianstva*. (Vol. 1), (p. 363). V.A. Smolii (ed.). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian]. P. 363.
3. Cherkaska oblast. *Heohrafichne polozhennia [Cherkasy region. Geographical Position]*. Sait Cherkaskoi ODA. URL: <https://ck-oda.gov.ua/heohrafichne-polozhennya/> [in Ukrainian].
4. Cherkaska oblast. *Istoriia [Cherkasy region. History]*. Sait Cherkaskoi ODA. URL: <https://ck-oda.gov.ua/istoriya/> [in Ukrainian].
5. Vermenych, Ya. V. (2010). Naddnyprianska Ukraina, Naddnyprianshchyna, Prydniprov'ia, Podniprovia. *Entsyklopediia istorii Ukrainy - Encyclopedia of Ukrainian history*. (Vol. 7 (Mi-O)). V. A. Smolii (chairman) et al. (Ed.). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian]. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Naddnyprian-schyna> [in Ukrainian].

6. Reformy 60-70-kh rr. v Naddniproys'kii Ukraïni [*Reforms of the 60s and 70s. in Dnieper Ukraine*]. Retrieved from <https://sites.google.com/site/svetickusnerova/istoria-ukraïeni/modernizacia-ukraïenskogo-suspilstva-u-drugij-polovini-hih-st/reformi-60-70-h-rr-v-naddniproys'kii-ukraïeni> [in Ukrainian].

7. Melnychenko, V.M. (2023). *Moia Cherkashchyna (istoriia ridnoho kraiu vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti)* [My Cherkasy region (history of the native land from ancient times to the present)]. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].

8. Holysh, H., Voropai, A., & Lysytsia, L. (2022). *Selo Denhy v ukrainskii istorii vid davnyny do sohodennia: liudy i podii: istoryko-kraieznavchyi narys*. [Denhy village in Ukrainian history from ancient times to the present: people and events: Historical and local history essay]. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].

9. Prylipko, M.V. (2014). *Chornobaivshchyna. Narysy istorii naselenykh punktiv (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia)* [Chornobay district. Essays on the history of settlements (from ancient times to the present)]. Book 2. Cherkasy: Publisher Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].

10. Kozoriz, V.P. (2019). *Drabiv i Drabivshchyna. Narysy z istorii ridnoho kraiu* [Drabiv and Drabiv district. Essays on the history of the native land]. Cherkasy: Vertykal, publisher Kandych S.H. [in Ukrainian].

11. Holysh, H.M., Holysh, L.H., & Ponomarenko, M.F. (2008). *Podorozh Zlatokraiem. Narys istorii ta sohodennia Zolotoniskoho raionu* [Journey through Zlatocray. Essay on the history and present of Zolotonosha district]. Cherkasy: Vertykal, publisher Kandych S.H. [in Ukrainian].

12. Shkaliberda, M., Shamrai, O.H., Taran, H.M., Chupak, T.P., Puhach, T.P., Vysotska, L.H. et al. (2019). *Ekonomichniy rozvytok Kamianky XIX st.* [Economic development of Kamianka of the XIX century]. *Misto na skeliastykh berehakh Tiasmynu - The city on the rocky shores of Tasmyn* (pp. 35-38). Cherkasy: Vertykal, publisher Kandych S.H. [in Ukrainian].

13. Lazurenko, V.M. (2004). *Istoriia Chyhyrynshchyny (z naidavnishykh chasiv do sohodennia)* [History of Chyhyryn district (from ancient times to the present)]. Cherkasy: Vash Dim [in Ukrainian].

14. Solodar, O. (2023). *Borovytsia [Borovytsia]*. Cherkasy: Publisher Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].

15. Stepenkin, S.Yu. (2004) *Sotsialni protsesy na Korsunshchyni* [Social processes in Korsun district]. *Malyi entsyklopedychnyi slovnyk Korsunshchyny. - Small Encyclopedic Dictionary of Korsun district* (Vol. 2 (L-Ya)), (p. 189). Korsun-Shevchenkivskyy: AT "Myronivska drukarnia" [in Ukrainian].

16. Shumeiko, K.V. (2023). *Nemaie mylishoho kraiu nizh toi, de sudylos zrosty. Papuzhyntsi y papuzhany: istoriia y sohodennia* [There is no nicer land than the one where it is destined to grow. Papuzhins and Papuzhana: History and present]. Chernihiv: PJSC "Desna PVK" [in Ukrainian].

17. Panchenko, L.S. (2006). *Ridne selo (istoryko-kraieznavchyi narys)* [Native village (historical and local history essay)]. Uman [in Ukrainian].

18. Chos, V.H. (2017). *Horodyshche – ridne misto* [Horodyshche is a hometown]. Cherkasy: Publisher Yu. Chabanenko [in Ukrainian].

19. Shevchuk, V.V. (2003). *Istoriia Shpolianskoho kraiu* [History of Shpolia Territory]. Cherkasy: Vidlunnia-Plus [in Ukrainian].

20. Voloshenko, I. I. (2003). *Narysy z istorii poselen Monastyryshchenskoho raionu Cherkaskoi oblasti* [Essays on the history of settlements of Monastyryshche district of Cherkasy region]. Monastyryshche: Monastyryshche Municipal Production and Printing Enterprise "Mriya" [in Ukrainian].